

РЕЦЕНЗІЇ

М. С. Васьків

“ОМРІЯНИЙ КРАЙ”, ЯКИЙ ТРЕБА ЗДОБУТИ БОРОТЬБОЮ І ПРАЦЕЮ

У завершальній частині Франкового “Мойсея” йдеться про незрозумілу, ірраціональну силу, яка раптом об’єднує всіх співгромадян і спонукає напівсвідомо рухатися до високої мети, яка не має жодного прагматично-раціонального виправдання, більше того, спонукає до саможертвності:

Ще момент – і прокинуться всі
З остовпіння тупого,
І не знатиме жаден, що вмиєть
Пристипило до нього.

...Із номадів лінивих ся мить
Люд героїв сотворить.

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху...

Франко щиро вірив, що така мить настане і для українців. Поки що можемо сподіватися, що ця мить для України лише на підході. Як її пришвидшити і найефективніше використати, можна повчитися у кримських татар. Саме на такі думки наштовхує прочитання роману Лілі Хайд “Омріяний край” (К.: Дуліби, 2014. – 240 с.). Авторка – громадянка Великобританії кримськотатарського походження, яка більше десятка років перебувала в Україні, зокрема у Криму, глибинно вивчивши всі проблеми, негаразди кровних співвітчизників у минулому й у наші дні. Видання твору, в якому йдеться про події 1992 року, було здійснене ще до анексії Криму, але в ньому є пророча думка, що скорботний шлях кримських татар ще не завершений, що імперія не змирилася з вільним їхнім життям, інших народів на Батьківщині: “Чеченці такі самі мусульмани з колишнього Радянського Союзу, як і ми, а росіяни воюватимуть з ними так само, як одного дня воюватимуть з нами” (с. 225). Але так само через весь твір проходить пророча думка, візія, переконання, що жодні випробування не зламують прагнення татар бути самими собою і на своїй землі.

Глибоких думок, історіософських узагальнень у романі чимало. Але “Омріяний край” не є публіцистичною ілюстрацією бачення минулого і сучасності кримськотатарського народу очима англійської співвітчизниці, а насамперед цілісний художній твір. Вигадані персонажі, які відродили давнє татарське село Адим-Чокрак. У реальності реанімувати Адим-Чокрак так і не вдалося. Але це і не повна художня фікція, бо авторка спирається на значну кількість конкретних подій, фактів, явищ, документів, котрі сумлінно опрацювала і пропустила через власне серце.

Рання весна 1992 року. На рідну землю, в Крим, повертається з Узбекистану татарська сім’я: дідусь Ісмаїл, батько Асим, який прибув на кілька місяців раніше, і мати Ельміра, син Лютфі й донька Сафінар – Сафі, від чийого імені переважно

вестиметься оповідь, хоча в різні моменти події також відтворюватимуться й очима дідуся, й інших членів родини, й інших татар, і навіть нетатар. Сафі, попри це, стає ключовим персонажем: вона проходить болісний шлях від дитячих ілюзій-візій омріяного краю-раю до підсвідомого розуміння того, що тільки тут можуть мешкати кримські татари, яким би злиденним не було їхнє життя у Криму, і тільки татаркою вона може бути, бо інакше втратить узагалі будь-яку людську ідентичність. “Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок, / Є тисячі ланів, але один лиш мій. / І що мені робить, коли малий зажинок / Судилося почати на ниві нерясній?”

У Криму раніше жив лише дідусь, якого в сімнадцять років депортували разом із усіма татарами. Асим і Ельміра народилися вже на чужині. Як і вони, Лютфі й Сафі знають про Батьківщину тільки з розповідей дідуся чи інших старих татар. Наймолодше покоління вже не знає рідної кримськотатарської. Поступово сім'я Ісмаїла обживається в Узбекистані: в них великий власний будинок у Самарканді, Ельміра працює на керівній посаді у здороввідділі, школа й однокласники цілком влаштовують дітей... Але Крим, його степи і гори – це той магніт, який постійно притягає до себе, не визнає жодної іншої альтернативи, споріднений із тим гоном, який охопив юдеїв у поемі Франка. “Вона (Сафі. – М. В.) ніколи не ставила під сумнів ті важливі речі, яким батьки вчили її з раннього дитинства: що вона кримська татарка, що її справжній дім – у Криму і що найважливіша річ, яку вона має зробити, – повернутися додому й повернути свій дім собі” (с. 151).

На пам'ять про минуле в родині залишилася хіба що кавомолка, яку молодий Ісмаїл єдину зумів зберегти в трагічній дорозі до узбецького Голодного степу і яка була в сім'ї найціннішою реліквією. Мабуть, в інших вигнанців також збереглося небагато матеріальних речей із минулого, “райського”, життя. Хіба що в кожного ключі від дому, вже не потрібні, бо тільки проривають кишені, але їх, символ повернення до рідного порога, ніхто не викидає.

Але ж є ще людська пам'ять, цілісний внутрішній світ, який переселенці не лише зберегли, а й передали дітям і внукам. Усні розповіді, спогади, історії, що складаються у велику Історію народу, стають незнищенними в поколіннях культурою, побутом, ментальністю кримських татар. “Вона витирала сльози з очей разом з іншими, бо ці історії належали їм усім. Ось що таке бути кримськими татарами. Ти не сам по собі – ти частинка нації, у якої є спільна історія, ідентичність, родина. Безліч історій злилися в одну, а безліч голосів – у єдиний голос” (с. 175). “Ми люди без батьківщини, можемо жити лише у власних спогадах... Кримські татари пам'ятають, і це підтримує наше життя” (с. 185). Бо вони сповнені “казок, історії та ненависті, від усього того тягаря нещастя й гордості, який кримські татари тягли на собі, куди б вони не йшли” (с. 203).

У цих кримськотатарських історіях, спогадах буття в Криму до 18 травня 1944 року малювалося в ідилічних тонах. Таке уявлення про колишнє життя накладалося і на той час, коли кримські татари повернуться додому. Про складнощі повернення, реінтеграції на кримській землі думати не хотілося, бо це могло порушити підвалини національного міфу. Хоча підсвідомо кожен дорослий складнощі шляху додому розумів. Кримські реалії 1992 року справляють гнітюче враження на тих, хто народився у вигнанні, ніколи не бачив рідного краю, знаючи про нього з розповідей: життя в наметах у таборі під Бахчисараєм, дощі, бруд, ворожість із боку тих, хто осів на їхніх родинних обійстях, перебрався у Крим після 44-го року, спротив із боку влади у виділенні земельних ділянок під забудову, неможливість працювати, отримати будь-яку роботу тим, хто часто в Узбекистані виконував висококваліфіковану працю, відсутність будь-яких чітких перспектив назавтра... Особливо важко це сприймають діти, які любили “омріяний край” абстрактно, через розповіді старших, але не серцем, не всією душею.

Сафі, як і Лютфі, мусить пройти через страждання, зазнати фізичних і моральних травм, кинутися під бульдозер, який зніс майже зведену сімейну домівку, бути на грані життя і смерті заради спільної справи. Тільки через важкі випробування приходить незнищенне усвідомлення належності до рідного Криму, з якого її вже жодна сила не прожене, до рідної нації, зв'язок із якою жодні злидні чи приниження не розірвуть.

Юдейська земля обітована видавалася персонажам “Мойсея” квітучим райським куточком із молочними ріками в кисільних берегах. Натомість їм доводиться перетворювати важкою працею майже пустельну землю, але їхню землю, для них призначену. По-новому пояснюється сутність поняття “обраний народ”. Це не той народ, якому Бог дарує всі земні блага, щоби він постійно бенкетував і веселився. Обраним є той народ, який наполегливою, щоденною фізичною, інтелектуальною і духовною працею створює власний світ цінностей, котрі чужинцеві можуть видатися безвартисними. Саме такий світ утратили в 1944 році кримські татари, але вони його майже відродили після повернення на Батьківщину. Безсумнівно – відродять у майбутньому. І мала Сафі стала невід’ємною часткою творців нового-старого татарського Криму.

Чому ж так не люблять кримських татар, що повернулися на рідну землю, “коренные жители” краю? Відповідь на це пробують дати і персонажі роману, і його видавці. Відмінність кримських татар і “коренных” якраз і полягає у ставленні до праці: чи вона мірило всіх цінностей, чи краще отримувати все на дармівщинку, кочуючи з краю в край, із держави в державу за “халявою”, так і не знайшовши ніколи рідної землі, не доклавши жодних зусиль до її благоустрою, живучи ніби в тимчасовому таборі. “Рейдери! Вони загарбали цю землю і занастили її; вона вже ніколи не буде такою, як раніше! ...Хто ще міг приїхати сюди по війні, зваблений обіцянками отримати щось за просто так? Вони отримали нашу землю і наші хати, і вони все ще чогось хочуть за просто так...” (с. 127).

Видавці дають власне історіософське пояснення цій тотальній ворожнечі до стражденного народу, яка не має раціональних причин, зазначаючи на палітурці книги таке: “Чому вони нас так ненавидять? Колись один великий письменник сказав: ми любимо людей за добро, яке їм зробили, і ненавидимо їх за те зло, яке їм завдали...” Для “великого” російського, радянського народу видається приниженням вибачитися за завдані кримським татарам кривди, яким ніколи не буде жодного виправдання. Тим більше – піти на матеріальні жертви, повернувши награване, навіть якщо це зробили інші, попередники, а вони “законно” придбали раніше вкрадене. Тому не настає важке примирення, натомість і досі множаться жорстокість, зло у ставленні “великої” нації до маленького народу. Найкраще було би знищити зразу, щоби не залишилося жодного нагадування про власний непростий гріх. Але ж не ті, не сталінські тепер часи. Тому доводиться робити це поступово, з досконало кримінальною плановістю, вигадуючи історію про колишню й теперішню злочинність усіх кримських татар, про їхній екстремізм і терористичну налаштованість, про дикість, некультурність... Про що завгодно, щоби виправдати власні злочини і надати їм законності на загальнодержавному рівні.

У творі йдеться про гострі перипетії протистояння кримських татар із владою й місцевими мешканцями. Парадоксально, але письменниці вдалося поряд із цим досягнути неспішного розгортання дії. Можливо, за рахунок постійних екскурсів у минуле, “голосів” старих татар, які усвідомлюють, що кожен неспокійний день – усього лише мить у довгій історії їхнього життя, тим більше – в історії народу, тому ці “голоси” стають філософськими узагальненнями швидкоплинного потоку подій. Не поспішає також авторка одразу викласти все, що вона “знає”: читачеві кидаються окремі натяки, які спонукають читати далі, в очікуванні повного висвітлення життєвих індивідуальних і загальних історій. Хоча залишається й чимало недомовок,

які спонукають читача співпрацювати з автором, ставати його співтворцем, пропускаючи через себе всі непрості перипетії духовного буття кримських татар, кожного зі згаданих і навіть незгаданих персонажів.

Світ і точки зору в романі не є одновимірними, вони далекі від примітивного поділу на чорне і біле, хоча загальний морально-етичний імперативний стержень є непорушним. Сафі вже у Криму з'ясовує, що значна частина кримських татар таки співпрацювала з німцями після їхньої обіцянки національної автономії. Зараз прагнення національно-державного самовизначення не сприймається як злочин, тим більше що колаборантами були і представники інших народів. Чи не найбільше їх було якраз серед росіян. Радянська (читай – сталінська) влада за “пособництво” німцям покарала весь народ, зокрема і сім'ї тих, хто її доблесно захищав на фронті, а після війни – і самих фронтовиків. Дві тоталітарні системи були нещадними до завойованих народів, у тому числі й до татар. Але не випадкове зауваження одного з персонажів роману, яке відмовляє в будь-якій гуманності комуністичній машині знищення навіть на тлі німецького тоталітаризму: “Я досі пам'ятаю імбирні пряники, що їх фашисти роздавали дітям. Жоден комуніст зроду не дав дітям такого пряника” (с. 166).

Незаперечною для кримських татар була думка, що нові осадники повинні повернути колишнім вигнанцям їхні садиби, будинки, майно. Але несподівано й вона зазнає ревізії. Дідусь Ісмаїл їде в Алупку поспілкуватися зі справді корінним росіянином Криму, який ще й досі знає і спілкується кримськотатарською мовою. Ця зустріч відбувається... в будинку дядька Ісмаїла. За старим звичаєвим правом дідусь Сафі був правонаступником репресованого дядька, про що він прямо заявляє теперішньому господареві. Та господар ставить несподіване запитання Ісмаїлові: а чи задумувався він, як дядько-ювелір став власником будинку першого господаря-караїма? Очевидно, що і кримські татари не були святими, могли чинити пряме чи опосередковане зло, як і всі інші.

Поступово Сафі знаходить свої куточки навколо відроджуваного села, які нерозривно прив'язують її до рідного Криму. Одним із таких закутків стає відома гора Мангуп-Кале, насамперед караїмське кладовище і руїни їхнього поселення. З одного боку, це свідчення про незнищенність культурних цінностей, які продовжують передавати незрозуміле послання від давніх мешканців Мангуп-Кале до сучасників через століття. Але тільки як спогад залишилася розповідь про останню доглядальницю давнього кладовища, плити-“ліжка” якого тепер все дужче обростають мохом, що руйнує давні письмена на могилах. А з іншого боку, залишки караїмського буття є попередженням про те, що під загрозою може опинитися нація і її духовна культура, особливо якщо це нечисленна нація. Наприклад, як кримські татари.

Сафі сподівається, що вона знайшла на вершині свою невеличку вежу, хід до якої, ще й дуже вузький для дорослої людини, гадає вона, не знайде більше ніхто. Приємною несподіванкою для неї стає, коли зовсім з іншого боку, зовнішнього, небезпечного, до неї піднімається дідусь. А потім у маленькій непомітній ніші знаходить ключ, який там залишила його наречена, кохана Сафінур (стає зрозуміло, чому саме так названа внучка Ісмаїла). Таких “випадковостей”, “несподіванок”, які насправді добре сплановані авторкою і в'яжуть у єдиний текст інколи розрізнені фрагменти роману, у творі вистачає. Рефат у родинному Керменчику раптово зустрічає сина Амзи Шустова, який доносив німцям на матір Рефата про її допомогу партизанам. Росіянин, що говорив кримськотатарською, не повернув Ісмаїлові дядькової хати, але віддав йому дбайливо збережені через десятки років прикраси, які дядько зробив як весільний подарунок нареченого Ісмаїла для Сафінур і які він не встиг передати небожеві. Дивовижною є й історія вже згадуваної кавоварки, котру довелося продати охоронцеві, щоб не померти з голоду, але яка чудесним чином повернулася до свого законного господаря.

Розрізнені фрагменти оповіді несподівано в'яжуться в цілі нитки індивідуальних історій, що взаємоперетинаються, то зникають одна під одною, то знову яскраво виринають на поверхні, то тільки тьмяно зблискують, кидаючи натяжки, які добудувати, продовжувати мусить кожен читач окремо. Наприклад, дідусь так і не повідомляє нічого про те, що сталося з тією Сафінур, його коханою. З окремих обмовок можна здогадуватися, що вона загинула у важкій дорозі на заслання. Але Ісмаїл каже, що вона була наполовину росіянкою, тому під репресії не потрапила. Йому так і не вдалося з нею попрощатися. На пропозицію родичів пошукати її зараз старий татарин тільки впадає у гірку задуму. Можливо, він не хоче ворушити минуле, своє і Сафінур, щоб вона назавжди залишилася в його пам'яті молодою прудконовою красунею, яка пасе корів на Мангуп-Кале (ще один ідилічний мотив, пов'язаний із нею в минулому). Можливо, добре знає, що її вже немає серед живих, але продовжує подумки прекрасну казку його юності, що проминула в колишньому Криму, який у спогадах є гармонійно довершеним.

На завершення – декілька слів про видавців “Омріяного краю”, точніше – про оформлення книги. Високоякісний папір навмисне виготовлений з додаванням жовтої фарби, що дозволяє справляти враження давнього рукопису чи старої книжки. Добротна палітурка з кольоровим орнаментом, який ледь проглядає через патину, помножуючи відчуття, що в руки потрапила давня книга. А найбільшою і найдоречнішою оздобою стали ілюстрації та фотографії, які репрезентують найрізноманітніші аспекти татарського Криму, давнього і теперішнього, найяскравіших його типажів. Шкода, але переважно це давній татарський Крим, можливо, утрачений безповоротно. Але кримськотатарська культура зберігає тяглість, вона розвивається, модернізується, продовжуючи давні традиції. Можна знищити матеріальні носії цієї культури, але знищити її основи можна хіба що разом із цим нескореним і надзвичайно працелюбним народом. І така загроза є актуальною, бо кримських татар зламати неможливо, але їх дуже мало для рівноправного ведення повноцінної боротьби. Обов'язок українців – у забезпеченні повноцінного політичного, культурного, освітнього, економічного буття кримських татар.